DİVANÜ LÜGATİ'T-TÜRK'TEKİ YİYECEK İÇECEK ADLARI VE BU ADLARIN TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ GÖRÜNÜMLERİ

Engin ÇETİN
Çukurova Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
ecetin@cu.edu.tr

ÖZET
Divanü Lügati't-Türk, her alanda olduğu gibi, Türk topluluklarının on birinci yüzyıldaki yiyecek içecek kültürleri açısından da önemli bilgiler içermektedir. Yapıtta, yiyecek ve içeceklerin adlarının verilmesi yanında kimi zaman yiyecek ve içeceklerin yapılışına dair bilgilere rastlamak da mümkündür.

Bu çalışmada, kültür öğelerinin sürekliliğinin göstergesi olarak on birinci yüzyıl Türkçesinin sözvarlığını büyük ölçüde yansıtan *Divanü Lügati't-Türk*'teki yiyecek içecek adları ile bu adların Türkiye Türkçesi ölçünlü dili ve ağızlarındaki durumları sorgulanmaktadır. Geçen yaklaşık bin yıllık süre içinde yiyecek içecek adlarının günümüze ulaşıp ulaşmadıkları, ulaşma ya da ulaşmama nedenleri irdelenerek on birinci yüzyılın ve günümüz Türkiye Türkçesi ölçünlü dili ve ağızlarının sözvarlığı arasındaki ortaklıklar yiyecek içecek adları açısından değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: Divanü Lügati't-Türk, Türkiye Türkçesi, Anadolu Ağızları, Yiyecek İçecek Adları.

ABSTRACT
Divanu Lugati't-Turk, as every subject, consists of valuable information on food and beverage culture of Turkic people in 11th century. It's possible to find any information about making food and beverages beside revealing their names in the work.

In this article, we investigated the names of food and beverages in *Divanu Lugati't-Turk* and their status in Turkey Turkish standart language and dialects, which gives wide range of features of 11th century Turkish vocabulary as a constant indicator of cultural items. It has been investigated if survives the names of food and beverages or not, considiring the time passed about thousand years, as well.

Keywords: Divanu Lugati't-Turk, Turkey Turkish, Anatolian dialects, the names of food and beverage.

I.

Divanü Lügati't-Türk, içerdiği bilgiler nedeniyle on birinci yüzyılın olduğu kadar genel olarak Türk dünyasının da en önemli yapıtlarından biri olarak görülür. Bu yapıtta, bilindiği gibi, on birinci yüzyıl Türk dünyasına ilişkin, toplumsal, kültürel, ekonomik ve coğrafî bilgileri bulmak mümkündür. Bu çalışmada biz, kültürün en önemli öğelerinden biri olan yiyecek ve içecek alışkanlıklarını, bu yiyecek ve içeceklere verilen adları ve özellikle bu adların Türkiye Türkçesi ölçünlü dilindeki ve ağızlarındaki durumlarını değerlendireceğiz.

Göçebe ya da yarı göçebe topluluklar için en önemli besin maddesi et ve etten yapılan ürünler; yerleşik topluluklar içinse tarım ürünleridir. Göçebe ya da yarı göçebe topluluklar, tarım ürünlerini edinmek için uzun zaman ve çaba harcamak yerine yalnızca avlanmak ve pişirmek kadar zaman harcayacakları et ürünlerini yemeyi tercih etmişlerdir. Göçebe Türk toplulukları için de durum böyledir. Sekizinci yüzyıla ait Tunyukuk yazıtında bilge Tunyukuk'un *"kiyük yiyü tabışġan yiyü olurur ertimiz"* (Güney 8) ifadesi de göçebe Türklerin daha çok etle beslendiklerinin göstergesidir.

Yerleşik yaşama tamamen geçilmesiyle birlikte, yerleşik yaşamın simgesi olan tarımın da Türk toplulukları için önemli duruma geldiği bilinmektedir. Türkler, et yemekten vazgeçmemekle birlikte toprağın verdiklerinden de bütünüyle yararlanmayı seçmişlerdir.

Yeme içme alışkanlıklarının kazanılmasındaki en önemli etkenlerden biri yaşanan coğrafyadır. Çünkü, insanoğlu, öncelikle doğanın kendisine sunduğu besin maddelerini edinir. Çölde yaşayan bir topluluğun balık yeme alışkanlığının oluşması -özellikle eski topluluklar için- güç bir durumdur. Bunun yanında, bağlanılan inanç sistemleri, yerleşik olup olmama, etkileşimde bulunulan toplulukların alışkanlıkları da yeme içme alışkanlıklarını etkileyen önemli nedenlerdir.

Yeme içme kültürünün zaman içerisinde, değişen yaşam koşulları, coğrafî şartlar *vb*. etkilerle değişmesi doğaldır, ancak, bu değişebilme özelliğinin yanında temel yeme içme alışkanlığı yüzyıllarca sürmektedir. Örneğin, Divanü Lügati't-Türk'teki ekmek türlerinin çokluğu ile günümüzde ekmeğe verilen önem Türk kültürünün tarihî sürecindeki ortaklığın göstergesidir: "Anadolu insanının başlıca yiyeceği *ekmek*tir. Öteki yiyecekler ekmeğin yanına 'katılan' ikincil önemde nesneler gibi düşünülür. Katık sözcüğünün, Türk ekininin bu özelliğini ortaya koyduğu açıktır. (…) Türklerde, günlük dilde 'ekmek parası', 'ekmeğini taştan çıkarmak', 'ekmeğiyle oynamak' gibi deyimler kullanılır" (Köksal, 2003: 106).

II.

Divanü Lügati't-Türk'ten edindiğimiz bilgilere göre on birinci yüzyılda Türk toplulukları için tahıllar en önemli besin maddelerinden biridir: *arpa, buġday, tarıġ, tuturḳan, ügür~yügür*. Genel olarak tahıllar bu adlarla anılırken, bu ürünlerin kullanıldığı yiyecek içecek maddelerinin sayısı son derece fazladır: *aġartġu, awruzı~awzurı, böşgel~püşkel, buġday, buḥsı, buḥsum, bulgama, bün~mün, büskeç, esberi~usbarı, ėtmek, ḳaġut~ḳavut, ḳagurmaç~ḳawurmaç, ḳaḳurġan, kömeç, kuyma, kürşek, lėtü~litü, sarmaçuḳ, sinçü, soma, talḳan, to, toḳıç~toḳuç top, tutma aç~tutmaç, türmek, uġut, ügre, ügür~yügür, yarmış un, yuġa ~yupḳa*. Divanü Lügati't-Türk'te yer

alan çok sayıda farklı ekmek türünün varlığı da tarıma dayalı bir beslenme alışkanlığının göstergesidir. On birinci yüzyıl Türk toplulukları için et de, günümüzdeki gibi önemlidir. Bu topluluklar, koyun, at, balık, tavuk eti (Genç, 2002: 7 *vd.*) yemenin yanında bu etlerden üretilen çok sayıda yiyeceğe de sahiptir: *sım sımrak, soġut (II),soḳtu, toġrıl, topık süŋük, yazuk et, yörgemeç*. On birinci yüzyılda hayvanların yalnızca etini besin maddesi olarak kullanmayan Türkler, yumurta yemenin yanında, süt ve süt ürünlerine de önem vermişlerdir: *aġuj~aġuz, ayran, ikdük, ḳayaḳ, ḳımız, ḳor, ḳurut, saġ yaġ, soġut (I), süzme, uḍıtma, yoġurt*. Sebze ve meyveler de Türk topluluklarının yiyecek olarak kullandıkları ürünlerdir: *alma~almıla, aluç, aluçın, amşuy, armut, awya, bitrik, büken, büsteli, çaḫşaḳ, çobulmaḳ, erük, geşür, ingliç, ḳabaḳ, ḳaġun, ḳat, ḳosıḳ~ḳosuḳ, ḳuçġundı, küç, sarıġ turma, senkeç, soġan~soġun, şekirtük, tarmaz~turmuz, uġlı, ulyan, üskenteç, üzüm, yaġaḳ, yigde*. Taze meyveler yanında kurutulmuş meyve de Divanü Lügati't-Türk'te saptanan yiyecek adlarındandır: *ḳaḳ, ḳaḳuḳ, ḳatut, küli*.

Divanü Lügati't-Türk'te yer alan yiyecek içecek adlarını toplu olarak şu biçimde sıralayabiliriz:[1] *aġartġu, aġuj~aġuz, alma~almıla, aluç, aluçın, amşuy, arı yaġı, armut, arpa, awruzı~awzurı, awya, ayran, bal, bekmes~pekmes, begni~bekni, bitrik, bor, böşgel~püşkel, buġday, buḫsı, buḫsum, buldunı, bulgama, büken, bün~mün, büskeç, büsteli, çaġır, çaḫşaḳ, çobulmaḳ, çörek, çuḳmın, erük, esberi~usbarı, etmek, geşür, ikdük, ingliç, ḳabaḳ, ḳaġun, ḳaġurmaç~ḳawurmaç, ḳaġut~ḳavut, ḳaḳ, ḳaḳuḳ, ḳaḳurġan, ḳat, ḳatut, ḳayaḳ, ḳımız, ḳor, ḳosıḳ~ḳosuḳ, kömeç, közmen, ḳuçġundı, ḳurut, ḳuyma, küç, küli, kürşek, lėtü~litü, mandu, saġ yaġ, sarıġ turma, sarmaçuḳ, senkeç, sım sımraḳ, sinçü, sirke, soġan~soġun, soġut (I), soġut (II), soḳtu, soma, söklünçü, suwsuş, süçig~süçüg, süzme, şamuşa, şekirtük, talḳan, tarıġ, tarmaz~turmuz, to, toġrıl, toḳıç~toḳuç, top, topıḳ süŋük, turma, tutma aç~tutmaç, tuturḳan, tuz, türmek, uḍıtma, uġlı, uġut, uḫaḳ, ulyan, ügre, ügür~yügür, üskenteç, üzüm, yaġ, yaġaḳ, yarmış un, yazuḳ et, yigde, yoġurt, yörgemeç, yuġa ~yupḳa, yumurtġa*.

Divanü Lügati't-Türk'te saptadığımız, günümüze ulaşan yiyecek içecek adları ve bu adların günümüzdeki durumları aşağıda Divanü Lügati't-Türk'teki biçimleri temel alınarak sıralanmıştır. Sözcüğün altında yer alan birinci paragrafta, sözcüğün on birinci yüzyıldaki durumu; ikinci paragrafta ise Türkiye Türkçesindeki (ölçünlü dil ya da ağızlar) durumu gösterilmiştir.

aġartġu [1][2]

---

[1] Divanü Lügati't-Türk'teki yiyecek içecek adları burada Türkiye Türkçesindeki anlamları verilmeksizin alfabetik olarak sıralanacaktır. Türkiye Türkçesine ulaşan sözcüklerin anlamları, ilgili sözcüğe ait paragrafta verilecektir. Divanü Lügati't-Türk'teki tüm yiyecek içecek nesnelerinin Türkiye Türkçesindeki anlamları ise çalışmanın sonundaki dizin bölümünde yer alacaktır.

[2] Çalışmamızda köşeli parantez "[]" içinde verdiğimiz rakamlar, sözcüklerin Divanü Lügati't-Türk'teki kullanım sıklıklarıdır.

ağartgu "şerbet gibi buğdaydan yapılan içki, bir çeşit buğday birası" (BA IV, 1999: 9); *ayartyu ?* "a type of beer (= bir bira türü)" (D-K III, 1985: 6); DTS (-); EDPT (-).

ağartı "Süt, yoğurt ve ayran gibi lebenî maddeler" (SDD I, 1939: 73); *ağartı* "l. Süt, yoğurt, ayran v.b. ürünler, 2. Sarımsaklı yoğurt, *ağartma* 1. Turşulara konulan sarımsak, tuz, zeytinyağı ve ekşi karışımı, 2. Çörek fırına verilmeden önce üzerine sürülen zeytinyağı, süt veya yoğurt karışımı" (DS I, 1993: 82 *vd.*, 84); *ağartı* 2. *hlk.* Süt, yoğurt, peynir, ayran gibi yiyecek ve içecekler (TS 1, 1998: 33)

Bu yiyecek içecek maddesi adını, rengi dolayısıyla almış olmalıdır. Yukarıda da görüldüğü gibi, günümüzde de Anadolu'da rengi nedeniyle bu adın verildiği çok sayıda besin maddesi bulunmaktadır.

aġuj~aġuz [1]

aguj "ağız, memeli hayvanların doğurduğu zaman verdiği ilk süt", *aguz* "ağız, memeli hayvanların doğurduğu zaman verdiği ilk süt" (BA IV; 1999: 13); *ayuž~ayuz* "beestings (= İneğin doğumdan sonraki ilk sütü)" (D-K-III, 1985: 6); *ayuz* "molozivo (=ağız)", *ayuž* "molozivo (=ağız)" (DTS, 1969: 24); *ağuj/ağuz* "biestings, colostrum, the first milk produced after parturition (=doğumdan sonra alınan ilk süt) (EDPT, 1972: 98).

ağız (II) "Yeni doğurmuş memelilerin ilk sütü" (TS 1, 1998: 42).

almıla ~ alma [6]

alma "elma (Oğuzca), *almıla* "elma" (BA-IV, 1999: 21); *almila* "apple (=elma)" (D-K III, 1985: 7); *alma* "yabloko (=elma)", *almïla→alïmla* "yabloko (=elma) (DTS, 1969: 36, 35); *alma:* "apple (=elma)", *almıla:* "apple (=elma) (EDPT, 1972: 146).

elma "1. Gülgillerden, çiçekleri pembe veya beyaz bir ağaç (Pirus malus), 2. Bu ağacın kabuğu parlak, sert, kırmızı, sarı ve yeşil renkte, kokusu hoş, tadı ekşi veya tatlı, dokusu gevrek, ufak çekirdekli meyvesi" (TS 1, 1998: 703). Sözcük Anadolu'da günümüzde de *alma* biçiminde yaşamaktadır (SDD I, 1939: 97; DS I, 1993: 226).

aluç [1]

aluç "şeftali[3]" (BA-IV, 1999: 22); *aluč* "yellow plum (=sarı erik)" (D-K, 1985: 7); *aluč* "alıça (=alıç)" (DTS, 1969: 40); *alu:ç* "the fruit of the Crataegus azarolus, Neapolitan medlar (=Crataegus azarolus adlı bitkinin meyvesi, Napolitan muşmulası)" (EDPT, 1972: 128).

alıç "1. Akdiken, 2. Bu ağacın mayhoş yemişi (TS 1, 1998: 81). Anadolu'da *aluç* biçimi günümüzde de kullanılmaktadır" (DS I, 1993: 233).

armut [2]

armut "armut" (BA IV, 1999: 36); *armut* "pear (= armut)" (D-K III, 1985: 12); *armut* "gruşa (= armut)" (DTS, 1969: 53); EDPT (-).

---

[3] Besim Atalay sözcükle ilgili olarak verdiği dipnotta, sözcüğün Arapça karşılığının böyle olmamasına karşın sözcüğün günümüzdeki "alıç" sözünü karşılaması gerektiğini belirtmiştir (BA-IV, 1999: 22).

armut "1. Gülgillerden, çiçekleri beyaz, yurdumuzun her yerinde yetişen bir ağaç (Pirus communis), 2. Bu ağacın tatlı ve sulu, yumuşak, ufak çekirdekli meyvesi" (TS 1, 1998: 135).

arpa [5]

arpa "arpa" (BA IV, 1999: 36); *arpa* "barley (=arpa)" (D-K III, 1985: 12); *arpa* "yaçmen' (=arpa) (DTS, 1969: 53); *arpa:* "barley (=arpa)" (EDPT, 1972: 198).

arpa "1. Buğdaygillerden bir bitki (Hordeum vulgare), 2.Bu bitkinin ekmek ve bira yapımında kullanılan, hayvanlara yem olarak verilen taneleri" (TS 1, 1998: 136).

awya [2]

awya "ayva" (BA IV, 1999: 52); *awya* "quince (= ayva)" (D-K III, 1985: 16); *avja I* "ayva (= ayva)" (DTS, 1969: 70); *avya: → ayva:* "quince (= ayva)" (EDPT, 1972: 268).

ayva 1.Gülgillerden, çiçekleri iri ve pembe, yapraklarının altı tüylü, orta yükseklikte bir ağaç (Cydonia vulgaris), 2.Bu ağacın büyük, sarı renkte, tüylü, mayhoş, dokusu sertçe, ufak çekirdekli meyvesi" (TS 1, 1998: 181).

ayran [1]

ayran "ayran" (BA IV, 1999: 55); *ayrān* "churned milk (=yayılmış süt)" (D-K III, 1985: 18); *ajran* "napitok iz kislogo snyatogo korov'ego moloka (=mayalanmış inek sütünden elde edilen bir içecek)" (DTS, 1969: 30); *ayra:n* "butter milk (=tereyağlı süt)" (EDPT, 1972: 276).

ayran "1. Süt veya yoğurt yayıkta çalkalanarak yağı alındıktan sonra kalan sulu bölüm, 2. Yoğurdu sulandırarak yapılan içecek" (TS 1, 1998: 178).

bal [6]

bal "bal" (BA IV; 1999: 64); *bāl* "honey (= bal)" (D-K, 1985: 64); *bal* "med (=bal)" (DTS, 1969: 79); *ba:l* "honey (=bal)" (EDPT, 1972: 330).

bal "1. Bal arılarının bitki ve çiçeklerden topladıkları bal özünden yapıp kovanlarındaki petek gözlerine doldurdukları, rengi beyazdan esmere kadar değişen tatlı, koyu, sıvı madde, 2. Olgunlaşmış incirin, dışına sızan tatlısı, 3. Ağaçların kabuğundan sızarak pıhtılaşan besi suyu" (TS 1, 1998: 206 *vd.*).

bekmes~pekmes [2]

bekmez "pekmez (Oğuzca)", pekmes "pekmez (Oğuzca)" (BA IV, 1999: 80, 473); *bäkmäs* "syrup (= şıra, tatlı)" (D-K III, 1985: 70); *bekmäs* "vinogradnıy sirop (üzüm şırası)" (DTS, 1969: 92); *bekmes (p-)* "syrup of fruit juice (=meyve suyu şırası)" (EDPT, 1972: 327).

pekmez "Genellikle üzüm, dut vb. meyvelerin kaynatılarak koyulaştırılmış biçimi" (TS 1, 1998:1785). Sözcük Anadolu ağızlarında *bekmez, behmez, bepez, betmez* biçimlerinde görülmektedir (DS II, 1993: 604).

bugday [9]

budgay "buğday", *bugday* "buğday" (BA IV, 1998: 110, 111); *buγdāy* "wheat (=buğday)~ *budγāy(Barsγān)*" (D-K III, 1985: 80); *budγāy* "pşenitsa (=buğday)", *buγday I* "pşenitsa (=buğday)" (DTS, 1968: 120); *buğda:y* "wheat (=buğday)" (EDPT, 1972: 312).

buğday "1. Buğdaygillerin örnek bitkisi (Triticum), 2. Bu bitkinin başaktan ayrılmış tanesi" (TS 1, 1998: 350).

bulġama [1]

bulgama "yağsız ve tatsız bulamaç" (BA IV, 1999: 114); *bulγama (bulγa-)* "a type of gruel (= bir bulamaç türü)" (D-K, 1969: 80); *bulγama* "postnaya boltuşka bez pripravı (=yağsız acısız baharatsız (yemek))" (DTS, 1969: 122); *bulğama* "gruel (=bulamaç)" (EDPT, 1972: 338).

bulama "2.İnek ve koyunun avuzdan sonra alınan sütünü ateşte çokça pişirmek suretiyle yapılan bir türlü yemek" (SDD 1, 1939: 230); *bulama* "1.Koyunun, ineğin ilk koyu sütü, ağız, 2. Ağızı kaynatarak yapılan yemek, 3.Ağızın bitip sütün başladığı sırada inekten alınan koyu süt, 4.Ayran, 5.Kaynamış ve çökmüş süte yumurta koyarak yapılan yemek, 6.Ayranla döğme buğdaydan yapılan çorba, 7.Çorba yapılmak üzere hazırlanan yarma, nohut, fasulye taneleriyle karıştırılmış ve torbada süzülmüş ayran," (DS II, 1993: 786); *bulama* "2.Genellikle üzüm şırasının kaynatılması ile yapılan koyu pekmez" (TS 1, 1998: 353). Görüldüğü gibi bu yiyecek içecek maddesi, adını pişirme sırasında yapılan işlemden almıştır. Bugün de Türkiye Türkçesi ölçünlü dili ve ağızlarında *bulama* işleminin yapıldığı pek çok yiyecek içecek maddesine bu ad verilmektedir.

çaġır [4]

çagır "şarap; şıra" (BA IV, 1999: 130); *čaγir* "juice; wine(meyve suyu; şarap)" (D-K, 1985: 85); *čaγïr II* "vinogradnıy sok, molodoe vino (=üzüm suyu, taze şarap)" (DTS, 1969: 136); *çağır* "unfermented grape juice, wine (=mayalanmamış üzüm suyu, şarap)" EDPT, 1972: 409).

SDD(-); *çaḫır (I)* "Rakı, şarap" (DS III, 1993: 1040), *çakır(VII) "karışık içki, şarap"* (DS III, 1993: 1044); *çakır(II)* sözcüğüne *"esk. şarap."* (TS 1, 1998: 425); Günümüzde ölçünlü dilde *"yarı sarhoş"* anlamında kullanılan *"çakırkeyf, çakırkeyif"* sözleri de bu sözcükle ilgili olmalıdır (TS 1, 1998: 425).

çörek [1]

çörek "çörek" (BA IV, 1999: 159); *čöräk* "flat bread (=düz ekmek)" (D-K III, 1985: 95); *čöräk* "çurek, lepeşka (hleb) (=çörek, pide (ekmek))" (DTS, 1969: 155); *çörek* "a round loaf of bread (=yuvarlak somun ekmek)" (EDPT, 1972: 429).

çörek 1**.** Az yağlı, bazen şekerli ve yumurtalı, gevrekçe bir hamur işi (TS 1, 1998: 503).

erük [5]

erük "şeftali, kaysı, erik gibi meyvalara verilen genel ad" (BA IV, 1999: 193); *ärük* "*tülüg ärük*, *sariγ ärük*, *qara ärük* "peach, apricot, plum (=şeftali, kaysı, erik)" (D-K III, 1985: 26); DTS (-); *1 erük* "stone fruit (=sert meyve)" (EDPT, 1972: 222).

erik "1. Gülgillerden, beyaz çiçekli bir ağaç (Grunus domestica), 2. Bu ağacın kabuğu ince, çeşitli renklerde, mayhoş veya tatlı, eti sulu, tek ve sert çekirdekli yemişi" (TS 1, 1998: 719 *vd.*). Sözcük Anadolu ağızlarında *erük* biçiminde yaşamaktadır(DS V, 1993: 1778).

ėtmek [32]

etmek (étmek) "yenecek ekmek" (BA IV, 1999: 203); *ätmäk* "bread(=ekmek)" (D-K, 1985: 29);'de *etmäk I* "hleb(=ekmek)" (DTS, 1969: 188); *etmek/ ötmek* "bread (= ekmek) EDPT, 1972: 60).

ekmek(II) "1.Çeşitli tahıl unundan yapılmış hamurun fırında, saçta veya tandırda pişirilmesiyle yapılan yiyecek. 2.İnsanı geçindirecek iş, kazanç. 3.*hlk*. Yemek, aş" (TS 1, 1998: 682).

geşür [1]

geşür "havuç (Oğuzca)" (BA IV, 1999: 211); *gäšür, gēzri → turma* "radish (=turp)", *sariγ turma~gēzri* (Arγu)~*gäšür* (Oγuz) "carrot (=havuç)" (D-K III, 1985: 201); *gäšür→ kešür* "rediska (=turp)" (DTS, 1969: 303); *geşür* "carrot (=havuç) (EDPT, 1972: 754).

keşir "havuç" (SDD 2, 1941: 889); "*keşür → keşir (I) [keşirotu, keşşir, keşür, kişir]* "Havuç" (DS VIII, 1993: 2771).

ķabaķ [1]

kabak (g) "kabak, yaş iken yemeği yapılan bir sebze" (BA IV, 1999: 242); *qabaq* "gourd (=kabak)" (D-K III, 1985: 122); *qabak I* "tıkva (=kabak)" (DTS, 1969: 399); *kabak* "gourd, pumpkin, marrow (=kabak, balkabağı, sakız kabağı)" (EDPT, 1972: 582).

kabak "1. Kabakgillerden, sürüngen gövdeli, sarı çiçekli, birçok türü olan bir bitki (Cucurbita), 2. Bu bitkinin türlerine göre yemeği ve tatlısı yapılan ürünü" (TS 1, 1998: 1138).

ķaġun [14]

kagun "kavun" (BA IV, 1999: 250); *qāγūn* "melon (=kavun)" (D-K III, 1985: 124); *qaγun* "dınya (=kavun)" (DTS, 1969: 406); *ka:ğu:n* "melon (=kavun)" (EDPT, 1972: 611).

kavun **"**1. Kabakgillerden, sürüngen gövdeli, iri meyveli bir bitki (Cucum), 2.Bu bitkinin genellikle güzel kokulu, sulu ve etli meyvesi" (TS 2, 1998: 1244).

ķaġut [3]

kagut "kavut, darıdan yapılan bir yemek" (BA IV, 1999: 251); *qāγut (*qaγ-~ *qaw-)* "a dish made from millet (=mısırdan yapılan bir yemek türü)" (D-K III, 1985: 124); *qaγut* "eda, prigotovlyaemaya iz prosyanoy muki s maslom i saharom (=mısır unu, yağ ve şekerle hazırlanan bir yemek türü)"(DTS, 1969: 406); *ka:ğut* "a kind of food made of millet; the millet is boiled, dried, and crushed, and the flour from it is mixed with melted butter and sugar; it is a foodfor parturient women (= mısırdan yapılan bir yemek türü; kaynatılıp kurutulduktan sonra ezilen, daha sonra erimiş yağ, un ve şeker karıştırılan mısır ile doğum yapan kadınlar için yapılan yemek türü" (EDPT, 1972: 610).

SDD (-); *kavut (I)* "1. Kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununun şeker ya da tatlı yemişle karışımı, helva, 2. Kavrulduktan sonra öğütülen tahıl unu, 3. Kurutulmuş armuttan çekilerek elde edilen un, 4. İnce bulgur, 5. Kavrulmuş buğday, 6. Bulgur kepeği" (DS VIII, 1993: 2694 *vd.*); *kavut* "Kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununa şeker veya tatlı yemiş katılarak yapılan yiyecek" (TS 2, 1998: 1245).

ķaķ [3]

kak "erik, kaysı gibi meyvaların kurusu" (BA IV, 1999: 251); *qāq* "dried (fruit)(=kurutulmuş (meyve))" (D-K III: 128); *qaq II* "dol'ka, lomtik (=parça, dilim) *erük qaqï* (= erik parçası)" (DTS, 1969: 421); *1 kak/ka:k* "something dried; a dried

segment of something (=kurumuş herhangi bir şey; herhangi bir şeyin kurumuş dilimi) " (EDPT, 1972: 608).

kak "6. Elma, armut ve kayısı kurusu" (SDD 2, 1941: 812); *kak (I) [kağ (I), kah (I), kakı (I) -2]* "meyve kurusu" (DS VIII, 1993: 2598); *kak (I)* "1.*hlk*.elma, armut gibi meyvelerin kurutulmuşu" (TS 2, 1999: 1160).

ķaġurmaç~ķawurmaç [1]

kawurmaç "kavrulmuş buğday", *kogurmaç* "kavrulmuş buğday" (BA IV, 1999: 283, 339); *qaγurmāč~qawurmāc (*qāγ-~ qāw-)* (D-K III, 1985: 124); *qawurmač* "blyudo iz podjarennoy na masle pşenitsı (=buğday yağda kavrularak hazırlanan yiyecek)" (DTS, 1969: 438); *kağurma:ç* "parched wheat (=kavrulmuş buğday)" (EDPT, 1972: 613).

SDD (-); DS (-); *kavurmaç* "*hlk.* Kavrulmuş buğday" (TS 2, 1998: 1245). SDD (2, 1941: 851)'de ve DS (VIII, 1993: 2663 *vd.*)'de bulunan *kavurga*, *kavurmaç* sözcüğüyle yakın anlamlarda kullanılmaktadır.

ķımız [3]

kımız "kımız" (BA IV, 1999: 314); *qimiz* "koumiss (=kımız)" D-K III, 1985: 136); *qïmïz* "kumıs (=kımız)" (DTS, 1969: 444); "fermented mare's milk, koumiss (=mayalanmış kısrak sütü, kımız)" (EDPT, 1972: 629).

kımız "Kısrak sütünün mayalanmasıyla yapılan az alkollü, ekşi, eski bir Türk içkisi" (TS 2, 1998: 1292) *kımız* sözcüğü Anadolu'da farklı anlamlarda da kullanılmaktadır: *bk*. (SDD 2, 1941: 904, DS VIII, 1993: 2803)

ķosıķ~ķosuķ [1]

kosık "fındık", *kosuk* "fındık" (BA IV, 1999: 348); *qusiq* "hazel (=fındık)"; *qosïk→ qusïk I* "oreh (=fındık)" (DTS, 1969: 470); *kusık* "pine-kernel (=çam ağacı çekirdeği).

kavsuk "fındık içinin üzerindeki zar" (SDD 2, 1941: 852); *kavsuk → kapçık (I)* "2. Meyve kabuğu, 3. Ceviz, fındık, bademin sert kabuğu" (DS VIII, 1993:2631 *vd.*).

kömeç [2]

kömeç "küle gömülerek pişirilen çörek" (BA IV, 1999: 359); *kömäč* (*köm-)* "flat bread buried in embers for baking (=pişirmek için kora gömülen ekmek)" D-K III, 1985: 109); *kömäč* "peleşka, vıpekaemaya v goryaçey zole (=sıcak külde pişirilen çörek)" (DTS, 1969: 314); *kömeç(gömmeç)* "(food) buried (in the ashes to cook it), a round loaf which is buried in the hot ashes (=pişirilmek amacıyla küle gömülen yiyecek, sıcak küle gömülerek pişirilen bir tür yuvarlak somun)" EDPT, 1972: 722).

kömeç "1. Mayasız, külde pişirilen çörek, ekmek" (SDD 2, 1941: 973); *kömeç (II) → kömbe (I)-1.* "1. İki saç arasında ya da külde pişirilen mayasız ekmek" (DS VIII, 1998: 2955)

kurut [3]

kurut "keş, çökelek; yağı alınmış yoğurttan yapılan lor peyniri; kurut, kuru yoğurt" (BA IV, 1999: 386); *qurut* (*quri-)* "dried curds(=kurutulmuş ekşi süt)" D-K III, 1985: 148); *qurut* I "kurut, vısuşennıy tvorog (=kurut, kurutulmuş lor peyniri)" DTS, 1969: 470); *kurut* "dried curds used as a kind of hard cheese (=katı peynir gibi yenen kurutulmuş ekşi süt)" EDPT, 1972: 648).

kurut → çeçil “yağı alınmış sütten yapılmış peynir” (SDD 1,1939: 314); *kurut (I)* “kurutulmuş süzme yoğurt” (DS VIII, 1993: 3012), *kurut* “*hlk.* kurutulmuş süt ürünü” (TS 2, 1998: 1419).

sirke [11]

sirke “sirke” (BA IV, 1999: 524); *sirkä* “vinegar (=sirke)” (D-K III, 1985: 163); *sirkä I* “uksus (=sirke)” (DTS, 1969: 501); *1 sirke:* “vinegar (=sirke)” (EDPT, 1972: 850).

sirke (II) “1. Salatalara, yemeklere ekşilik vermek için kullanılan ekşimiş üzüm, elma, limon vb. suyu” (TS 2, 1998: 1992).

soġan~soġun [1]

sogan “soğan”, *sogun* “soğan” (BA IV, 1999: 526, 527); *sōγun~sōγan* “onion (=soğan) (D-K III, 1985: 165); *soγan I→ soγun I* “luk (= soğan)” (DTS, 1969: 507); *so:ğun (so:ğon)* “onion (=soğan)” (EDPT, 1972: 812).

soğan “1. Zambakgillerden, yemeklere tat vermek için yumrusu ve yeşil yaprakları kullanılan ıtırlı bitki” (TS 2, 1998: 2000).

süçig~süçüg [12]

süçik “tatlı; içilecek şey, şarap”, *süçük* “şarap” (BA IV, 1999: 547, 548); *süčig (süči-)* “wine(=şarap)” D-K III, 1985: 170); *süčig* “1.sladkiy; 2.vino (=1. tatlı; 2. şarap)” (DTS, 1969: 516); *sü:çig (? sü:cig)* “sweet, a sweet substance; wine(=tatlı, tatlı bir madde; şarap)” (EDPT, 1972: 796 *vd.*).

SDD (-); *süci* “şarap” (DS IX, 1993: 3704 *vd.*),

süzme [1]

süzme “‘keş’ denilen yağsız kuru peynir, ayran süzmesi” (BA IV; 1999: 555); *süzmä (süz-)* “curds(=ekşimiş süt, beyaz peynir)” (D-K III, 1985: 172); “vid tvoroga (=bir tür lor peyniri)” (DTS, 1969: 519); *süzme:* “curds, cheese(=ekşimşi süt, peynir)” (EDPT, 1972: 864).

SDD (-); *süzme(I)* “torbada süzülmüş katı yoğurt” (DS IX, 1993: 3730); Sözcük ölçünlü dilde s*üzme yoğurt* tamlamasında karşımıza çıkmaktadır: “Bir torbaya konularak suyu süzülen yoğurt” (TS 2, 1998: 2063).

şekirtük [1]

şekirtük “fıstık” (BA IV, 1999: 557); *šäkirtük* “pistachio (=fıstık)” (D-K III, 1985: 173); *šekirtük* “fistaşka (=fıstık)” (DTS, 1969: 522); *şekirtük* “pistachio nut (fısıtk)” (EDPT, 1972: 867, 868).

çekirdek “1. Etli meyvelerin içinde bir veya birden çok bulunan, çoğu sert bir kabukla kaplı tohum, 2. Yenmek için satılan kabak veya ayçiçeği tohumu” (TS 2, 1998: 452 *vd.*).

tarıġ [65]

tarıg “ekin, bitki; arpa, buğday; tane, tohum; zahire (Bü. Türklerce); darı (Oğuzca), *tarığ* “ekin, bitki; arpa, buğday; tane, tohum; zahire (Bü. Türklerce); darı (Oğuzca)” (BA, IV, 1999: 577); *tariγ* “cereal crops; wheat (most of the Turk); millet (Oγuz) (=tahıl, buğday (Türklerin çoğu); mısır (Oğuzlar)” (D-K III, 1985: 179); *tarïγ* “1. zerno, zlaki, hleb; 2. proso; 3. zemledelie, zemlepaşetsvo (=1. tohum, tahıl, ekmek; 2. mısır; 3. tarım, ziraat)” (DTS 1969: 537); *tarığ* “grain; wheat; millet (tahıl, buğday; mısır)” (EDPT, 1972: 537 *vd.*).

darı “1. Buğdaygillerden, kuraklığa dayanıklı bir bitki, akdarı (Panicum miliaceum), 2. Bu bitkinin buğday yerine besin olarak kullanılan tohumu, 3. *hlk.* Mısır” (TS 2, 1998: 530).

turma [2][4]

tutma aç~tutmaç [6]

tutma aç (tut-) “tutmaç”, *tutmaç* “herkesçe bilinen bir Türk yemeği” (BA IV, 1999: 661, 662); *tutmāč <tutma āč (tut-)* “a food(=bir yemek türü)” (D-K III, 1985: 202);’de sözcük, “tutmaç, nazvanie muçnogo blyuda, vid lapşi (=tutmaç adı verilen hamurlu, bir tür erişte yemeği)” (DTS, 1969: 592); “noodles, macaroni, vermicelli(=erişte, makarna, şehriye)” (EDPT, 1972: 457).

tutmaç “gayet küçük ve dört köşe hamurdan yapılan yoğurtlu, mercimekli yemek, çorba” (SDD 3, 1947: 1401), *dutmaç* “ince ince kesilen hamurdan yapılmış bir çeşit çorba” (SDD 1, 1939, 477), *dutmeç* “müselles veya murabba şekillerinde kesilip yapılan bir tür hamur yemeği” (SDD 1, 1939: 477); *tutmaç* “1. Küçük, dört köşe kesilerek kurutuşmuş hamur ve mercimekle pişirilen bir çeşit yoğurtlu çorba, 2.kurumuş yufka, 3.kesilmiş hamur içine kavurma konularak yapılan bir çeşit çorba” (DS X, 1993: 4000), *dutmaç* “1.ince ince kesilen hamurdan yapılmış çorba, 2.ufak ufak kesilmiş haşlandıktan sonra pişmiş mercimek ve sarımsakla yoğurtla karıştırılarak yapılan yemek” (DS IV, 1993: 1613); *tutmaç* “*hlk.* dört köşe kesilmiş küçük hamur parçalarından yapılan yoğurtlu çorba” (TS 2, 1998: 1497).

tuz [8]

tuz “tuz” (BA IV, 1999: 665); *tūz* “salt (=tuz)” (D-K III, 1985: 203); *tuz I* “sol’ (=tuz)” (DTS, 1969: 594); *tu:z* “salt (=tuz)” (EDPT, 1972: 571).

tuz “1. Kokusuz, suda eriyen yiyecekleri korumada ve tatlandırmada kullanılan billûrsu madde (NaCl)” (TS 2, 1998: 2261).

türmek [3]

türmek “kadın budu denilen yemek; dürüm” (BA IV, 1999: 675); *türmäk (tür-)* “rolled bread (=dürülmüş ekmek)” (D-K III, 1985: 205); “tyurmek, hlebtsı s naçinkoy iz sıra, masla ili myasa (=içine peynir, tereyağı ya da et konulan dürülmüş ekmek” (DTS, 1969: 599); “a stuffed meat ball; something wrapped up(=et doldurulmuş yemek; sarılmış herhangi bir nesne)” (EDPT, 1972: 550).

SDD (-); *dürmeyh→dürmeç* “içine katık konularak sarılmış yufka ekmeği” (DS IV, 1993: 1634).

uḍıtma [1]

udhıtma (udhıt-) “yaş peynir, taze peynir” (BA IV, 1999: 684); *uḍıtma (ū-)* “moist cheese (= nemli, yaş peynir)” (D-K III, 1985: 51); *uδïtma* “tvorog (=lor peyniri)” (DTS, 1969: 606); *uḍıtma* “moist curd cheese (=taze, ekşi peynir)” (EDPT, 1972: 45).

---

[4] Divanü Lügati’t-Türk’te yer alan *turma* “turp” ve *sarı turma* “havuç” sözcüklerinin izlerine SDD (3, 1947: 1399)’de ve DS (X, 1993: 3995)’de rastlanmaktadır. Ancak, SDD’de ve DS’deki *turma* “turp” sözcüğünün Yalova Kadıçiftliği’ndeki Rumeli Göçmenlerinden ve Konya Kadınhanı Başhöyük beldesindeki Karaçay aşireti üyelerinden derlenmiş olması, bu sözlerin Anadolu’nun sözvarlığına ait olmadığını düşündürmektedir.

uyutma “Süt ve incirle yapılan bir yemek”, *uyutmak* “Yoğurt veya peynir için sütü mayalamak” (SDD 3, 1947: 1425); *uyutma* “Süt ve incirle yapılan bir yemek”, *uyutmak (I)* [uyuşturmak] Yoğurt yapmak için sütü mayalamak (DS XI, 1993: 4051).

uġlı [1]

uglı “Kaşgar’da yetişen ve yenen beyaz ve tatlı bir havuç” (BA IV, 1999: 687); *oγlı* “parsnip (=yabanî havuç) ” (D-K III, 1985: 39); *uγlı* “belaya morkov’ (=beyaz havuç)” (DTS, 1969: 607); *uğlı:* “parsnip; it is a white sweet-flavoured root-vegetable grown in the city of Kashgar and eaten (=yabanî havuç; Kaşgar’da yetişen ve yenen beyaz ve tatlı, lezzetli köklü bir sebzedir)” (EDPT, 1972: 84).

avlu “havuç” (SDD 1, 1939: 130); DS (-).

üzüm [21]

üzüm “üzüm” (BA IV, 1999: 721); *üzüm* “grapes (=üzüm)” (D-K III, 1985: 62); *üzüm* “vinograd (=üzüm)” (DTS, 1969: 631); *üzüm* “a bunch of grapes, a single grape, grapes (=bir salkım üzüm, üzüm tanesi, üzüm)” (EDPT, 1972: 288).

üzüm “Asmanın taze veya kuru olarak yenilen ve salkım durumunda bulunan meyvesi (TS 2, 1998: 2324).

yaġ [41]

yag “yağ; (Oğuzca) iç yağı”, *yağ* “yağ; (Oğuzca) iç yağı” (BA IV, 1999: 725 *vd.*); *yāγ* “oil, butter; fat (Oγuz) (=yağ, tereyağı; iç yağı)” (D-K III, 1985: 209); *jaγ* “1.jir, maslo (=1. yağ, tereyağı)” (DTS 1969: 223); *ya:ğ* “grease, fat, oil (=yağ, iç yağı, sıvı yağ) (EDPT, 1972: 895).

yağ 1. Birleşiminde stearik, oleik, palmitik asitlerle gliserin bulunan ve bunların oranlarına göre kıvamları değişen bitkisel veya hayvansal madde (TS 2, 1998: 2361 *vd.*).

yaġak [5]

yagak “ceviz” (BA IV, 1999: 726); *yaγāq* “walnut (=ceviz)” (D-K III, 1985: 209); *jaγaq* “oreh (=fındık)” (DTS, 1969: 224); *yağa:k* “nut; (usually specifically)walnut (=fındık, (genelde özellikle) ceviz)” (EDPT, 1972: 900).

yangak “ceviz” (SDD 3, 1947: 1474); *yangak* “Ceviz” (DS XI, 1993: 4164).

yigde [3]

yigde “iğde”, *yikte* “iğde (Oğuzca) (BA IV, 1999: 788, 790); *yigdä* “service tree (=Pyrus domestica adı verilen ağaç)” (D-K III, 1985: 225); *jigdä* “djida, loh (=iğde)”; (DTS, 1969: 260); *yigde:* “The word is used both for the tree and its fruit, the jujube tree (=hünnap ağacı ve onun meyvesi için kullanılan sözcük)” (EDPT, 1972: 911).

iğde 1. İğdegillerden, kokulu, sarı çiçekleri olan, çalı biçiminde bir ağaç (Elaeagnus), 2. Bu ağacın zeytin biçiminde, kabuğu kırmızıya çalan sarı renkte, beyaz unlu, tadı mayhoş yemişi (TS 1, 1998: 1050).

yoġurt [7]

yogurt “yoğurt” (BA IV; 1999: 797); *yoγurt (yoγur-)* “yoghurt (=yoğurt)” (D-K III, 229); *joγrut* “kisloe moloka (=mayalanmış süt), *joγurt* “kisloe moloka (=mayalanmış süt), (DTS, 1969: 270); *yuğrut* “coagulated curdled milk, yoğurt (=mayalanarak pıhtılaştırılmış süt, yoğurt)” (EDPT, 1972: 905).

yoğurt Maya katılarak koyulaştırılmış beyaz, kıvamlı bir süt ürünü (TS 2, 1998: 2456).

yuġa~ yupka [5]

yuga "katmer, yuka, yufka", yuvga "katmerli yuka" (BA IV, 1999: 808, 818); *yuɣa→yuvɣa* "folded bread (=katlanmış, katmerli ekmek)" (D-K III, 1985: 235); *juɣa→juvɣa* "3. sloenaya lepeşka (=3. katmerli pide)" (DTS, 1969: 282) ; *yuka→yuvka:* "slender, insubstantial; bakes thin loaves (=ince, zayıf; ince katlar biçiminde fırında pişirilmiş " (EDPT, 1972: 874).

yufka 1. Oklava ile açılan ince, yuvarlak hamur yaprağı, 2. Sacda pişen bir ekmek türü (TS 2, 1998: 2468). Günümüzde Anadolu'da sözcük *yuga* biçiminde de yaşamaktadır (DS XI, 1993: 4310 *vd.*).

yumurtġa [3]

yumurtga "yumurta, bütün kuşların yumurtaları, insanların ve hayvanların taşakları" (BA IV, 1999: 813); *yumurtɣa (*yum-)* "egg; testicle (=yumurta; er bezi, haya)" (D-K III, 1985: 233); *jumurtɣa* "yaytso (=yumurta)" (DTS, 1969: 280); *yumurtğa:* "egg, the egg of a hen or other bird; and the testicle of a man or other animal (=yumurta, tavuk ya da kuş yumurtası; erkek insanlarda ya da hayvanlardaki er bezi)" (EDPT, 972: 938).

yumurta 1. Bir dişinin vücudunda oluşan, yumurtlama ve döllenmeden sonra aynı türden bir canlı oluşturan hücre, 2. Kanatlı hayvanların çoğalmasını sağlayan kabuklu bir besin maddesi, 3. Tavuk yumurtası, 4. Er bezi (TS 2, 1998: 2471).

III.

1.a) Divanü Lügati't-Türk'teki yiyecek ve içecekler dönemin sosyal ve kültürel yaşamına ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Bu dönemde Türk toplulukları doğanın kendilerine sunduğu hemen her yiyecek maddesini değerlendirmiş, hayvansal ve tarımsal ürünlerden yararlanmıştır. Yemenin ve içmenin bir gereksinim olmasının yanında bu dönemde zevke de hitap eden bir yeme içme anlayışını görmek mümkündür. Yapıtta saptanan pek çok içki adı, tatlılar, baharatlar bu zevk anlayışının birer göstergesidir.

1. b) Divanü Lügati't-Türk'te yer alan yiyecek ve içeceklerde dikkat çeken bir diğer nokta da, ayrıntılardır. Bu durum aynı zamanda on birinci yüzyıl Türk yeme içme kültürünün zenginliğinin de göstergesidir. Günümüzde aynı sözcükle karşıladığımız ya da yapımında aynı maddelerin kullanıldığı pek çok yiyecek içecek vardır ve bunlar, Divanü Lügati't-Türk'te farklı adlarla anılmaktadır. Örneğin çok sayıda *şehriye* (lètu~litü, sarmaçuḳ, ügre, ḳuyma) adına bir o kadar da *bumbar dolması* ya da *sucuk* (soġut (II), soḳtu, toġrıl, yörgemeç) olarak karşıladığımız yiyecek adına rastlamak mümkündür. Bu durum, yapılıştaki -küçük de olsa- farklılığın göstergesidir.

2. a) Divanü Lügati't-Türk'teki şu yiyecek içecek adları Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde yaşamaktadır[5]: *ağız, armut, ayva, elma, alıç, arpa, ayran, bal, buğday,*

---

[5] Türkiye Türkçesi ölçünlü diline ulaşan yiyecek içecek adlarının bir bölümü, yaşadıkları ses değişimleri sonucu değişime uğramış olmalarına karşın burada Divanü Lügati't-Türk'tekilerin birebir karşılığı olarak sıralanmıştır.

pekmez, çörek, ekmek, kabak, kavun, kavut, kımız, sirke, soğan, çekirdek, tuz, üzüm, yağ, iğde, yoğurt, yufka, yumurta.

Anadolu ağızlarına ulaşmış yiyecek içecek nesneleri de şunlardır: *ağartı, bulama, çağır, keşir, kak, kavurmaç, kavsuk, kömeç, kurut, süci, süzme, tutmaç, dürmeyh~dürmeç, uyutma~uyutmak, avlu, yangak.*

2. b) Kullanım sıklıkları açısından Divanü Lügati't-Türk'teki yiyecek içecek adları değerlendirildiğinde, en çok kullanılan sözcüğün genel anlamlı *tarıġ* (altmış beş kez) olduğu görülecektir. Sözcüğü, sırasıyla, *yaġ* (kırk bir kez), *ėtmek* (otuz iki kez), *üzüm* (yirmi bir kez), *ḳaġun* (on dört kez), *süçig~süçüg* (on iki kez), *sirke* (on bir kez) sözcükleri izlemektedir. Bunun yanında, dokuz kullanımlı *(buġday)*, sekiz kullanımlı *(tuz)* ve yedi kullanımlı *(yoġurt)* birer sözcük bulunurken altı kullanımlı dört *(alma~almıla, bal, talḳan, tutma aç~tutmaç)*; beş kullanımlı dört *(arpa, erük, yaġaḳ, yuġa ~yupḳa)*; dört kullanımlı üç *(çaġır, ḳat, ügür~yügür)* sözcük vardır. Yapıtta üç kez kullanılan dokuz *(begni~bekni, bor, ḳaġut~ḳavut, ḳaḳ, ḳımız, ḳurut, türmek, yigde, yumurtġa)*; iki kez kullanılan on beş *(arı yaġı*, armut, awya, *bekmes~pekmes, ḳatut, ḳayaḳ, kömeç, közmen, küç, saġ yaġ, söklünçü, toġrıl, top, turma, ügre)* yiyecek içecek adı saptanmıştır. Bir kez kullanılan yiyecek içecek maddesi adı ise altmış beş adettir: *aġartġu, aġuj~aġuz, aluç, aluçın, amşuy, awruzı~awzurı, ayran, bitrik, böşgel~püşkel, buḫsı, buḫsum, buldunı, bulgama, büken, bün~mün, büskeç, büsteli, çaḫşaḳ, çobulmaḳ, çörek, çuḳmın, esberi~usbarı, geşür, ikdük, ingliç, ḳabaḳ, ḳaġurmaç~ḳawurmaç, ḳaḳuḳ, ḳaḳurġan, ḳor, ḳosıḳ~ḳosuḳ, ḳuçġundı, ḳuyma, küli, kürşek, lėtü~litü, mandu, sarıġ turma, sarmaçuḳ, senkeç, sım sımraḳ, sinçü, soġan~soġun, soġut (I), soġut (II), soḳtu, soma, suwsuş, süzme, şamuşa, şekirtük, tarmaz~turmuz, to, toḳıç~toḳuç, topıḳ süŋük, tuturḳan, uḍıtma, uġlı, uġut, uḫaḳ, ulyan, üskenteç, yarmış un, yazuḳ et, yörgemeç.*

Yukarıdaki sayıların da gösterdiği gibi, Türkiye Türkçesine ulaşan yiyecek içecek adlarının çoğunluğu Divanü Lügati't-Türk'te sıklıkla kullanılan sözcüklerdir. Bunun yanında birer kez kullanılan, *aġartġu, aġuj~aġuz, aluç, ayran, bulgama, çörek, geşür, ḳabaḳ, ḳaġurmaç~ḳawurmaç, ḳosıḳ~ḳosuḳ, süzme, soġan~soġun, şekirtük, uḍıtma* sözcükleri de günümüze ulaşabilmiştir. On birinci yüzyıldan günümüze ulaşmayan yiyecek içecek adlarının büyük çoğunluğunu ise Divanü Lügati't-Türk'te birer kez kullanılmış sözcükler oluşturmaktadır.

2. c) Divanü Lügati't-Türk'teki yiyecek içecek adları, Türkiye Türkçesi ölçünlü dilindeki ve ağızlarındaki görünümleri açısından değerlendirildiğinde ortaya çıkan en önemli sonuç, Divanü Lügati't-Türk'teki ete dayalı hiçbir yiyecek maddesinin Türkiye Türkçesine ulaşmamış olmasıdır. Günümüze ulaşan yiyecek içecek maddelerinin büyük bölümü tarıma dayalı ürünlerden oluşurken bir bölümü de süt ve süt ürünlerine dayanmaktadır. Divanü Lügati't-Türk'te saptadığımız et ürünü adları ise günümüze ulaşmamıştır. Ancak bu, söz konusu et ürünlerinin unutulduğu anlamına gelmemelidir. Bu ürünlerin büyük çoğunluğunun kullanımının günümüzde farklı adlarla devam etmekte olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, on birinci yüzyılda Türklerin *soḳtu* biçiminde adlandırdığı yiyecek maddesi günümüz Türkiye Türkçesindeki *sucuk* benzeri bir üründür. Bunun gibi, *topıḳ süŋük*, günümüzde *paça* adı verilen et yemeğini andırmaktadır. Bu türden örnekleri arttırmak mümkündür. Bu durum, yalnızca et ürünleri için geçerli değildir. Diğer kimi yiyecek içecek adları da, nesnenin kendisinin

yaşamasına karşın yerlerini farklı sözcüklere bırakmıştır: *bor* "şarap", *büken* "karpuz", *esberi~usbarı* "bir ekmek türü", *sarıġ turma* "havuç", *yörgemeç* "bir tür bumbar dolması"…

2. d) Günümüze ulaşan yiyecek içecek maddelerinin -adlarını renk, biçim, yapılan işlem ya da işlemin sonucu dolayısıyla alan, Divanü Lügati't-Türk'teki *aġartġu, türmek, süzme vb*. sözcükler dışında- tamamı çok büyük anlam değişimi yaşamayarak bin yıllık süreci tamamlamıştır. Yukarıda saydığımız, *aġartġu, türmek, süzme* türden örneklerde ise anlam değişiminin yaşanması doğaldır, çünkü bu adlar, aynı rengi taşıyan, yapılışında aynı işlemlerin uygulandığı ya da yapılan işlemler sonucunda aynı durumu alan tüm nesneler için verilebilecek türden sözcüklerdir: süzme yoğurt, süzme bal *vb*.

Yukarıda sıraladığımız veriler ve değerlendirmeler sonucunda on birinci yüzyıl Türk dünyasının yeme içme kültürü açısından son derece zengin olduğu görülmektedir. On birinci yüzyıl Türk kültürünü günümüze yansıtması açısından büyük önem taşıyan Divanü Lügati't-Türk'ü, içerdiği yiyecek içecek adları açısından değerlendirdiğimizde, günümüz Türkiye Türkçesi ölçünlü diline ve ağızlarına ulaşan sözcüklerin geçen yaklaşık bin yıllık zaman içinde Türklerin yeme içme kültüründe çok büyük değişiklikler olmadığını, geçmişteki tarıma dayalı beslenme alışkanlığının günümüzde de büyük ölçüde devam ettiğini söyleyebiliriz.

IV.

aġartġu[1] "bir tür buğday birası"
aġuj~aġuz[1] "ağız, memeli hayvanların doğumdan sonraki ilk sütü"
alma~almıla6[] "elma"
aluç[1] "alıç"
aluçın[1] "yenilen boğumlu bir bitki"
amşuy[1] "sarı bir erik türü"
arı yaġı[2] "bal"
armut[2] "armut"
arpa[5] "arpa"
awruzı~awzurı[1] "buğday ve arpa unu gibi şeyler karıştırılarak yapılan ekmek"
awya[2] "ayva"
ayran[1] "ayran"
bal[6] "bal (Suvar, Kıpçak, Oğuz dillerinde)"
bengi~bekni[3] "bir tür bira"
bekmes~pekmes[2] "pekmez"
bitrik[1] "fıstık (Arguca)"
bor[3] "şarap"
böşgel~püşkel[1] "ince ekmek (Hakanlı dilince)"
buġday[9] "buğday"
buḫsı[1] "pişirilmiş buğday, badem, bal ve süt kullanılarak yapılan bir yemek
buḫsum[1] "mısırdan yapılan içki, mısır birası"
buldunı[1] "içerisine yaş ya da kuru üzüm konan sütlü bir yiyecek"
bulġama[1] "bulamaç"
büken[1] "karpuz"
bün~mün[1] "çorba"
büskeç[1] "çörek"
büsteli[1] "'kara pazı' adı verilen sebze"
çaḫşaķ[1] "şeftali ve üzüm kurusu"
çaġır[4] "şarap"
çobulmaķ[1] "elma kakı (Itlık dilince)"
çörek[1] "çörek"
çuķmın[1] "buğuda pişirilen ekmek türü"

erük[5] "erik"
esberi~usbarı[1] "külde pişirilen bir tür ekmek"
etmek[32] "ekmek"
geşür[1] "havuç"
ikdük[1] "süt ve yoğurttan yapılan peynir türü bir yiyecek"
ingliç[1] "sarımsağa benzeyen bir dağ otu"
ķabaķ[1] "kabak"
ķaġun[14] "kavun"
ķaġurmaç~ķawurmaç[1] "darı ya da buğday kavrularak hazırlanan yiyecek"
ķaġut~ķavut[3] "mısır unu yağ ve şekerle karıştırılarak hazırlanan loğusa yiyeceği"
ķaķ[3] "kurutulmuş meyve"
ķaķuķ[1] "kurutulmuş et ya da meyve" *krş. kak*
ķat [4] "meyve"
ķatut(I)[2] "kurutulmuş meyve"
ķaķurġan[1] "yağla yoğrulan, tandırda ya da fırında pişirilen bir tür ekmek hamuru"
ķayaķ [2] "kaymak"
ķımız[3] "süt mayalanarak yapılan bir Türk içkisi"
ķor[1] "yoğurt mayası"
ķosıķ~ķosuķ[1] "fındık"
kömeç[2] "küle gömülerek pişirilen çörek"
közmen[2] "közde pişirilen bir ekmek türü"
ķuçġundı[1] "soğan (Çiğilce)"
ķurut[3] "yağı alınmış yoğurttan yapılan peynir"
ķuyma[1] "ince ince kesilen hamurun yağda kızartılıp şekerle karıştırılmasıyla hazırlanan bir tür ekmek"
küç[2] "susam, küncü (Çiğilce)"
küli[1] "çekirdeğiyle birlikte kurutulmuş meyve"
kürşek[1] "darı özü suda ya da kaynatılıp yağ dökülerek yanan bir yemek"
lėtu~litü[1] "bir tür şehriye çorbası"
mandu[1] "Türklere özgü bir tür sirke"
saġ yaġ[2] "yağ, tereyağı"
sarıġ turma[1] "havuç"
sarmaçuķ[1] "bir şehriye türü"
senkeç[1] "fındık gibi küçük ve tatlı bir elma"
sım sımraķ[1] "hayvan başıyla yapılan bir yemek türü"
sinçü[1] "ince bir tür ekmek, pide"
sirke[11] "ekşitilmiş üzüm suyu, sirke"
soġan~soġun[1] "soğan"
soġut (I)[1] "ekşi sütten yapılan bir peynir türü"
soġut (II) [1] "bumbar dolması"
soķtu[1] "sucuk benzeri bir tür yiyecek"
soma[1] "ıslatılıp kurutulan ve sonra öğütülen buğdayla yapılan bir tür ekmek"
söklünçü [2] "kebap"
suwsuş [1] "su katılmış ayran"
süçig~süçüg[1] "tatlı; şarap"
süzme[1] "yağsız bir tür peynir, lor peyniri"
şamuşa[1] "yenilen bir ot, poy otu"
şekirtük[1] "fıstık"
talķan[6] "kavut, ezilerek kavrulmuş tahıl"
tarıġ [65] "ekin; arpa, buğday"
tarmaz~turmuz[1] "şen hıyarı"
to[1] "kepek, süt ve bal ile yapılan bir un çorbası"
toġrıl[2] "bumbar dolması"
toķıç~toķuç[1] "bir tür ekmek"
top[2] "buğday ve yulaf unuyla hazırlanan bir yemek"
topıķ süŋük[1] "topuk kemiğinden yapılan bir yemek, paça"

tutmaç~turma aç[6] "tutmaç, erişte"
turma[2] "turp"
tuturḳan[1] "pirinç"
tuz[8] "tuz"
türmek[3] "içi doldurulmuş bir tür hamur yemeği türü"
udıtma[1] "yaş peynir, taze peynir"
uġlı[1] "beyaz havuç"
uġut[1] "içki yapılan bir tür hamur"
uḥaḳ[1] "meyve suyu"
ulyan[1] "yenen kokulu bir bitki kökü"
ügre[2] "bir hamur yemeği, erişte"
ügür~yügür[4] "darı"
üskenteç[1] "kuru üzüm"
üzüm[21] "üzüm"
yag[41] "yağ"
yaġaḳ[5] "ceviz"
yarmış un[1] "ince un"
yazuḳ et[1] "baharatlarla hazırlanarak kurutulan et, pastırma"
yigde[3] "iğde"
yörgemeç[1] "bir tür bumbar dolması"
yoġurt[7] "yoğurt"
yuġa~yupka[5] "katmerli ekmek"
yumurtġa[3]"yumurta"

Kaynaklar ve Kısaltmalar

[BA] ATALAY, Besim (1999), *Divanü Lûgati't-Türk Dizini "Endeks"*, TDK Yayınları, 4. baskı, Ankara.
bk. bakınız
[EDPT] CLAUSON, sir Gerhard (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford.
[D-K] DANKOFF, Robert- James Kelly (1985), *Mahmūd el-Kāşgarī, Türk Şiveleri Lügatı (Dīvānü Lugāti't-Türk) III. Kısım,* Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları7.
[DS] *Derleme Sözlüğü I-XII* (1993), TDK Yayınları, 2. baskı, Ankara.
[DTS] NADALYAEV, V. M. *vb*. (1969).*Drevnetyursky Slovaŕ* Akademia Nauk SSSR, Leningrad.
GENÇ, Reşat (2002) "XI. Yüzyıl Türk mutfağı", *Yemek Kitabı, Tarih-Halkbilimi-Edebiyat-*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 3-17.
KÖKSAL, Aydın (2003), *Dil ile Ekin*, 2. baskı, Toroslu Kitaplığı, İstanbul.
krş. karşılaştırınız
[SDD] *Söz Derleme Dergisi 1-3 (1939-1947)* Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
vb. ve başkaları, ve benzeri, ve bunun gibi
vd. ve devamı